

*О. О. СЕРДЮК**Oleksij O. Serdjuk*

СОЦІОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ НАРКОТИЗМУ ТА ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЮ ПОНЬЯТЬ

Abstract. In the article different theoretical approaches to definition of narcotism are observed. Definition of narcotism as a social phenomenon is also presented. The content of categories directly refer to the definition of the main concept as social phenomenon is opened. Attributes of narcotism as social phenomenon are resulted: addictive behavior which is expressed in mass forms, growing in numbers of specific social groups of consumers of addictive substances, distribution of addictive subcultures, occurrence of specific social relations, transformation of social structure under influence of narcotism.

У спеціальній літературі термін наркотизм виник порівняно давно і, що дуже важливо, спонтанно. Уперше термін наркотизм зустрічається в М. Н. Гернета, у його роботі «Наркотизм, злочинність і кримінальний закон» [8]. До соціологічного обігу він був уведений А. А. Габіані [4; 5; 7], який позначив ним «поширеність і характер споживання наркотичних речовин як соціальне явище» [5, с. 214]. Цей термін широко вживається Я. І. Гілінським [9; 10] для позначення цього ж явища (споживання і поширеність наркотиків). Й інші соціологи досить широко його використовують [3; 11]. Термін наркотизм використовував і А. Є. Лічко [17], позначаючи ним вживання наркотиків і відокремлюючи його від наркоманії. Д. В.-

Колесов та С. В. Турцевич розглядали наркотизм як особливе негативне соціальне явище [13; 14] і визначили його як «соціальне явище, яке охоплює все, що пов'язано з наркогенними речовинами, їх вживанням та його соціальними наслідками» [14, с. 3]. Термін наркотизм прижився і в юридичних науках [1; 12; 16; 21; 23; 26], ним позначаються «усі види дій із наркотиками, у тому числі і протиправні» [22, с. 7] і «негативне соціальне явище, сутність якого полягає у долученні до немедичного споживання наркотиків окремих груп населення» [19, с. 53]. Останнім часом цей термін використовується російськими [27] та українськими соціологами [20] для позначення окремої галузі соціологічного знання — «соціології наркотизму».

Таким чином, можна виділити декілька підходів до визначення терміна наркотизм:

- Поняття наркотизм вживається як синонім терміна наркоманія (М. Н. Гернет [8]), або цим терміном позначається вживання наркотиків (А. Є. Лічко [17]), це найпростіше розуміння наркотизму.
- У юридичних науках цим терміном позначають «усі види дій із наркотиками, у тому числі і протиправні» (А. Реджепов [22], Ю. Н. Аргунова [1], А. В. Козаченко [12], Н. А. Мірошниченко [12], К. Краєвський [16], В. К. Панкін [21], К. В. Харабед [26]).
- Соціологи під наркотизмом розуміють «поширеність і характер споживання наркотичних речовин як соціальне явище» (А. А. Габіані [4; 5; 7], Я. І. Гілінський [9; 10], Л. Є. Кесельман [11], А. Я. Вілкс [3]).
- Наркотизм визначається і як особливе негативне соціальне явище – «негативне соціальне явище, сутність якого полягає у долученні до немедичного споживання наркотиків окремих груп населення» (В. М. Міхлін, Є. А. Дюбін [19]) та «соціальне явище, яке охоплює все, що пов'язано з наркогенними речовинами, їх вживанням і його соціальними наслідками» (Д. В. Колесов, С. В. Турцевич [13; 14]).
- Термін наркотизм використовується українськими (В. О. Соболев, І. П. Рущенко

[20]) та російськими (П. Д. Шабанов, О. Ю. Штакельберг [27]) соціологами у широкому сенсі, зокрема, для позначення окремої галузі соціологічного знання – «соціології наркотизму».

Окрім цього, термін наркотизм уживається також у вузькому і розширеному значеннях. У вузькому значенні термін наркотизм описує соціальні характеристики вживання одного класу адиктивних речовин – наркотиків (як сума фактів їх вживання). У розширеному значенні під наркотизмом розуміється набагато ширший спектр поведінкових проявів [13; 14; 20; 27], ніж наркоманія або вживання наркотиків без залежності, тобто наркотизм означає вживання як наркотиків, так і інших адиктивних речовин, тобто адиктивну поведінку. А. А. Габіані та Я. І. Гілінський поширюють цей термін і на сукупність соціальних явищ, пов'язаних з адиктивною поведінкою. Останнє розуміння збігається з нашою позицією.

Наркотизм – це відносно новий соціальний факт, що включає в себе особливу соціальну реальність, яка пов'язана з виникненням нових соціальних груп, нових форм соціальних відносин, особливої субкультури і соціальних інститутів. З іншого боку – це соціальний процес, який можна розглядати в контексті соціальних структур, інститутів і відносин та в межах діяльнісної парадигми.

На нашу думку, ознаками наркотизму як соціального явища є: 1) адиктивна поведінка, що набула масового вияву, 2) виникнення особливих соціальних груп споживачів адиктивних речовин, 3) поширення адиктивної субкультури, 4) виникнення специфічних соціальних відносин, 5) транс-

формація соціальної структури під впливом наркотизму. Наявність зазначеного комплексу ознак і робить наркотизм соціальним явищем.

Таким чином, наркотизм — це соціальне явище, яке полягає в масовій адиктивній поведінці, котра тягне за собою формування особливих соціальних груп, виникнення особливої субкультури і специфічних соціальних відносин, що призводить до трансформації соціальної структури й утворення нових соціальних інститутів.

Це визначення більшою мірою відповідає системно-структурному підходу до об'єкта дослідження. У межах діяльнісного підходу доречно розглядати наркотизм як масовидний стохастичний процес, який включає факти вживання адиктивних речовин і їх поширення в суспільстві і має власну просторово-часову структуру та породжує специфічні соціальні групи і соціальні відносини.

Для уточнення соціологічного змісту поняття наркотизм, необхідно визначити низку суміжних понять що зустрічаються у його визначенні, таких як наркотики і наркоманія, психоактивні токсичні речовини і токсикоманія, адиктивні речовини й адиктивна поведінка.

Згідно з традиційним розумінням термін «наркотик» формально містить у собі три «критерії» [2; 3; 18]: медичний, юридичний і соціальний (але подібне розуміння прийняте не в усіх країнах). Відповідно до «медичного критерію» наркотики — речовини, які в силу свого хімічного складу спроможні справляти специфічний вплив на центральну нервову систему (стимулюючий, ейфоричний, галюциногенний, седативний та ін.), що і є причиною їх немедичного застосування.

«Соціальний критерій» означає, що немедичне споживання набуло масштабів, котрі мають соціальну значущість. Є масові негативні для суспільства (сім'ї, трудового колективу, общини, нації) наслідки поширення наркотичних речовин. Ми включаємо в поняття «соціальний критерій» і формування специфічної тіншової субкультури, яка відіграє самостійну роль у масовому поширенні наркотиків, тобто виконує функцію механізму «зараження» молодіжного середовища наркотизмом. «Юридичний критерій» означає, що, спираючись на дві наведені вище передумови, законодавець визнав низку психоактивних засобів нелегальними, забороненими до немедичного використання, виготовлення, поширення в суспільстві, і вони включені в «Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, котрі підлягають спеціальному контролю». Немедичний обіг наркотиків (виросування, транспортування, продаж, збереження) є злочинним діянням, що карається відповідно до Адміністративного і Кримінального кодексів України.

Виділення цих трьох критеріїв дозволяє розмежувати терміни наркотичні і психотропні (психоактивні, токсичні) речовини. Останні офіційно не визнані наркотиками, але відповідають медичному, і, у рідкісних випадках, соціальному критеріям (наприклад, це зараз відбувається з «трамадолом»). Відповідним чином, варто розрізняти терміни наркоманія — залежність від наркотичних засобів, і токсикоманія — залежність від психотропних речовин.

Алкоголь і тютюн не потрапляють під поняття наркотиків у медичному і юридичному аспекті. Проте зловживання ними спричиняє розвиток за-

лежності і цілком конкретних захворювань — хронічного алкоголізму (у випадку зловживання алкоголем) і нікотинової інгаляційної токсикоманії (або нікотинізму) у запеклих курців [24]. При цьому, як відомо, обіг спиртного і тютюну в Україні і практично в усьому світі легалізований, не заборонений.

В означених нами вище роботах термін наркотизм вживається як у вузькому значенні (стосовно наркоманії) [4; 5; 6; 7; 10; 17], так і в розширювальному (стосовно наркоманії і токсикоманії) [20; 27], але в обох випадках із розгляду виключається ще один великий клас речовин, здатних викликати залежність — алкоголь, спиртні напої. Наша позиція в цьому питанні відрізняється від поширеної точки зору. Вона збігається тільки з думкою Д. В. Колесова, який поєднав ці речовини в єдиний клас наркогенних речовин [13]. Ми виходимо з того, що розподіл предметів вивчення на алкоголізм і наркоманію тощо є умовним і базується на розподілі їх за принципом легальні чи нелегальні це речовини. У сучасній науці існує тенденція розглядати їх як один клас. Родовою характеристикою наркотичних і психотропних речовин, а також алкоголю і нікотину є здатність викликати залежність, що надає право об'єднувати їх у єдиний клас — адиктивних речовин. Адиктивна речовина — це будь-яка наркотична або психотропна речовина, якісною характеристикою якої є спроможність викликати залежність в разі її споживання.

Для позначення будь-яких фактів поведінки стосовно адиктивних речовин у сучасній науці вживається термін адиктивна поведінка (від англ. addiction — пристрасть, згубна звичка, схильність до чогось), ним позначається

ся весь спектр поведінкових феноменів, пов'язаних із вживанням (використанням) якогось агента, спроможного викликати залежність. Адиктивна поведінка визначається як «зловживання різноманітними речовинами, які змінюють психічний стан, включаючи алкоголь і куріння тютюну, до того, як від них сформувалася фізична залежність... мова йде не про хворобу, а про порушення поведінки... вітчизняні дослідники поширили цей термін і на випадки без індивідуальної психічної залежності» [18, с. 23–24]. Ще вона визначається як «одна з форм деструктивної поведінки, що виражається в прагненні до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах або активностях (видах діяльності), що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій» [15, с. 5].

Ми вважаємо доцільним при аналізі наркотизму розглядати адиктивну поведінку як вживання адиктивних речовин. Останнім часом термін адикція часто вживається як рівнозначний залежності, припускаючи усі фізіологічні і психічні симптоми, котрі виникають при тривалому вживанні адиктивних речовин. Це зростання толерантності до засобу, яким зловживають, постійна занепокоєність тим, як його дістати й ужити, незважаючи на передбачення пагубних наслідків, а також повторні зусилля припинити зловживання без помітного успіху й ін. [25]. Суб'єкт адиктивної поведінки позначається терміном «адикт», як залежна людина, (в англ. addict — це наркоман).

Таким чином, якщо розглядати соціологічний зміст терміна «наркотизм», передусім необхідно відповісти на запитання: що робить адикцію соц-

іальним явищем? Як адиктивна поведінка стає масовим соціальним процесом? А оскільки проблема наркотизму еволюціонувала з окремої медичної проблеми – проблеми лікування хвороби залежності, – разом із поширенням адиктивної поведінки, залученням до неї усе нових мас людей сформувалася і соціальна відповідь на цей процес. Проблеми з адиктивними речовинами медицині виділили в окремий клас захворювань, виникли відповідні спеціалізовані медичні заклади. Паралельно сформувалася соціальна

відповідь – у формі суспільних рухів, спрямованих проти поширення адиктивних речовин. Нарешті сформувалася реакція держави, вона знайшла вияв у законодавчих обмеженнях, які стосуються адиктивної поведінки. На наш погляд, соціальним явищем наркотизм і роблять перераховані вище ознаки, головною з яких ми вважаємо трансформацію соціальної структури під впливом масової адиктивної поведінки та виникнення специфічних соціальних інститутів «у відповідь» на цей процес.

1. *Аргунова Ю. Н., Габиани А. А.* Правовые меры борьбы с наркотизмом. – М.: Юрид. л-ра, 1989. – 63 с.
2. *Бабаян Э. А., Гонопольский М. Х.* Учеб. пособ. по наркологии. – М.: Медицина, 1981. – 304 с.
3. *Вилкс А. Я.* Наркотизм среди молодежи // За здоровый образ жизни (борьба с социальными болезнями). Кн. 1. – М.: Ин-т социологии АН СССР, 1991. – С. 73–85.
4. *Габиани А. А.* Кто такие наркоманы? // Соц. исследования. – 1992. – № 2. – С. 78–83.
5. *Габиани А. А.* На краю пропасти: Наркомания и наркоманы. – М.: Мысль, 1990. – 220 с.
6. *Габиани А. А.* Наркотизм (конкретно-социологическое исследование по материалам Грузинской ССР). – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1977. – 46 с.
7. *Габиани А. А.* Наркотизм: вчера и сегодня. – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1988. – 76 с.
8. *Гернет М. Н.* Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1974. – 461 с.
9. *Гилинский Я. И.* Наркотизм: мифы и реальность // Молодежь. Цифры, факты, мнения. – 1996. – № 1. – С. 80–84.
10. *Гилинский Я. И.* Социология девиантного поведения и социального контроля // Социология в России / Под ред. В. А. Ядова. – М: Из-во Ин-та социологии РАН, 1998. – С. 587–609.
11. *Кесельман Л. Е.* Социальные координаты наркотизма. – СПб.: СПбФ ИС РАН, 1998. – 120 с.
12. *Козаченко А. В., Мирошниченко Н. А.* Предмет наркотизма. – Николаев – Одесса: Тетра, 1999. – 64 с.
13. *Колесов Д. В.* Эволюция психики и природа наркотизма. – М.: Педагогика, 1991. – 312 с.
14. *Колесов Д. В., Турцевич С. В.* Наркотизм: сущность и профилактика. – М.: Знание, 1988. – 48 с.
15. *Короленко Ц. П., Донских Т. А.* Семь путей к катастрофе. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 154 с.
16. *Краевский К.* Проблема наркотизма в Польше и борьба с ним // Криминолог. исследования в мире. – М.: Манускрипт, 1995. – С. 61–71.
17. *Личко А. Е.* Наркотизм (употребление наркотиков) и подростковая наркомания // Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1977. – С. 61–70.

18. Личко А. Е. , Битенский В. С. Подростковая наркология : Руководство. – Л.: Медицина, 1991. – 304 с.
19. Михлин В. М. , Дюбин Е. А. Осторожно: белая смерть. – Кишинев: Штица, 1989. – 53 с.
20. Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. проф. В. А. Соболева и доц. Рущенко И. П. . – Харьков: Торсинг, 2000. – 432 с.
21. Организационные и тактические вопросы профилактики наркотизма (метод. рекомендации) / Под ред. Панкина В. К. – М. : ГУ УР МВД СССР. – 1988. – 55 с.
22. Реджепов А. Эффективность уголовно-правовых норм ответственности за наркотизм / Автореф. дисс... канд. юрид. наук. – М.: МГУ, 1983. – 24 с.
23. Рущенко І. П. Соціологія злочинності. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 370 с.
24. Сосин И. К. Табакокурение как клиническая разновидность ингаляционной токсикомании // Междунар. мед. журн. – № 3. – 1998. – С. 99–103.
25. Фридман Л. С. , Флеминг Н. Ф. , Робертс Д. Г. , Хайман С. Е. Наркология / Пер. с англ. – М.;СПб.: Из-во БИНОМ ; Невский диалект, 1998. –318 с.
26. Харабед К. В. Преступность и наркотизм. – М.: Юрид. л-ра, 1996. – 44 с.
27. Шабанов П. Д. , Штакельберг О. Ю. Наркомании: патопсихология, клиника, реабилитация / Под ред. А. Я. Гриненко. – СПб. : Лань, 2000. – 368 с.

Подано до редакції 16.08.2005 р.